

door Wilfred Dolfsma

De macht van de markt

Globalisering valt niet te stoppen. En dat is ook niet nodig

De Academische Boekengids 60, januari 2007, pp. 14-17.

Economie gaat over méér dan alleen welvaart stelt de Britse econoom Martin Wolf in een briljant pleidooi voor globalisering. Een goed functionerende economie is immers onlosmakelijk verbonden met een volwassen democratie. Maar het is de vraag of zijn argumenten ook overtuigen als iemand geheel ongevoelig is voor economische overwegingen. Zou een beweging als Al Qaeda een economisch integrerende wereld niet kunnen verstoren?

Hoe economen lange tijd konden denken dat de kracht van hun argumenten ten gunste van globalisering wel doorslaggevend zou zijn, is een raadsel. In het publieke debat kwamen deze argumenten lange tijd niet aan bod. Het zal te maken hebben met de overtuiging dat iedereen wel moest inzien dat hun principiële stellingname veel gewicht in de schaal van het mondiale politieke gekrakeel zou leggen. Daarnaast zijn economen geneigd te denken dat men kortetermijnovergangsproblemen algemeen voor lief zal nemen, zonder te beseffen dat niet iedereen weet dat allen er uiteindelijk beter van worden als een land deelneemt aan de mondiale markteconomie. Of misschien horen we die argumenten zo weinig omdat economen slecht schrijven, slecht kunnen overtuigen en dus het debat verliezen (Kalshoven 2005).

Martin Wolf is uit een heel ander hout gesneden dan de doorsnee-econoom. Als de belangrijkste economiecommentator voor de *Financial Times*, met ervaring in zowel het academische milieu als bij de beleidsmakers van de Wereldbank, geeft hij flink tegengas. In zijn recente boek *Why Globalization Works* haalt hij uit naar het door retorisch sterke critici als Naomi Klein (met haar *No Logo*) en Noreena Hertz (*Silent Takeover*) in het defensief gedrongen economengilde, maar ook naar voormalig Wereldbanktoeconoom en Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz (*Globalization and its Discontents*). Wolf is overtuigend; zijn boek is goed onderbouwd en hij stelt de tekortkomingen van een mondiaal economisch systeem openlijk aan de orde.

Ongenuanceerde voorvechters van globalisering krijgen van hem een veeg uit de pan. Wolf meent dat er ontwikkelingen zijn die tegenwicht verdienen, ondanks de bewering dat ze onvermijdelijk zijn en onlosmakelijk samenhangen met de niet te stoppen stoomwals die Globalisering heet. Zo stelt hij dat te grote ongelijkheid in een samenleving de sociale harmonie ondergraaft. En zonder sociale harmonie geen onderling vertrouwen, en daarmee geen economische transacties die verdergaan dan een directe uitruil van geld voor object. Over deze samenhang is Wolf heel duidelijk.

Bovendien is *Why Globalization Works* retorisch sterk. Iedere zichzelf respecterende criticus van globalisering zal van goeden huize moeten komen om het tegendeel van wat in dit meesterwerk gesteld wordt, hard te maken. In dat opzicht biedt Wolf duidelijk méér dan academici als Dani Rodrik (*Making Openness Work*) of Jagdish Bhagwati (*In Defense of Globalization*), ook al draagt hij weinig nieuw materiaal aan.

Wolf steekt zijn ideologische ijkpunten niet onder stoelen of banken. Die zijn duidelijk liberaal te noemen: hij gelooft dat mensen vrij moeten zijn hun eigen geluk en fortuin na te streven. Hierin schiet hij overigens niet door. Wolf ziet een rol voor de overheid die verdergaat dan het garanderen van eigendomsrechten en andere nachtwakersstaattaken. Libertijns is Wolf dus niet. Hij is evenmin liberaal in de gebruikelijke politieke context. Een politieke partij als de VVD is naar zijn opvattingen niet liberaal, maar eerder mercantilistisch door de nadruk op het bevorderen van export en het bemoeilijken van import. Hiermee is het algemeen belang niet gediend, zo stelt Wolf.

Een dergelijke politiek geeft zich bijvoorbeeld geen rekenschap van het feit dat voor de burgers van het importerende land de prijzen van consumptiegoederen hoog worden gehouden. Binnenlandse producenten worden daarnaast niet gestimuleerd zich voor hun klanten in te zetten door bijvoorbeeld nieuwe producten te ontwikkelen. Alleen het belang van enkele groepen ondernemers die hun bestaande markten willen beschermen, is ermee gediend. Met de wens de economie te stimuleren heeft het niets te maken, laat staan met het bevorderen van ondernemerschap. Bovendien zou een ware liberale partij behalve de kapitaal- en goederenmarkt ook de arbeidsmarkt willen vrijmaken. Migratie – tijdelijk of permanent – is onlosmakelijk verbonden met globalisering. Hoewel zij toeneemt, staat zij op het moment in geen verhouding tot de handels- en kapitaalstromen (Freeman 2006).

Tekortkomingen in een economisch systeem werden tot voor kort langs ideologische weg geïnterpreteerd. Daarbij speelden vragen als: Is de oorzaak te veel markt of juist te weinig? Is het glas halfvol of halfleeg? (Hirschman 1982) Langzamerhand wordt duidelijk dat voor het idee van 'civiliserende commercie' (*doux commerce*) de nodige grond bestaat. Zakelijke contacten werken civiliserend. Wie zich met anderen verhoudt op markten zal eerder bereid zijn 'de ander' met welwillendheid tegemoet te treden, het nodige te gunnen en niet het onderste uit de kan te vragen.

'VAN DE MARKT GEÏSOLEERDE MENSEN GUNNEN EEN ANDER NAUWELIJKS IETS,
OOK AL LATEN ZIJ DAARMEE KANSEN LOPEN OM ER ZELF BETER VAN TE WORDEN.'

Een team van onderzoekers heeft overtuigend bewezen dat betrokkenheid bij economische processen en handel civiliseert (Bowles et al. 2004). Zij voerden een serie experimenten uit in verschillende landen en bij uiteenlopende groepen mensen ? in de eigen collegezalen, maar bijvoorbeeld ook bij indianen in het oerwoud van Zuid-Amerika en nomaden in Afrika. De bevindingen luiden dat mensen die, via de markt, meer contacten onderhielden met anderen dan de *extended family*, bereid waren hen een groter deel van de gezamenlijke opbrengst te gunnen dan waar minder marktcontacten bestonden. Van de markt geïsoleerde (groepen van) mensen gunden een ander nauwelijks iets, ook al lieten zij daarmee kansen lopen om er zelf beter van te worden.

Contact met anderen stimuleert het empathisch vermogen. Of zou de cynische econoom gelijk hebben, die stelt dat de hogere kosten van ongeciviliseerd gedrag als gevolg van de vergrote onderlinge afhankelijkheid bepalend zijn? Nog een andere interpretatie is dat mensen moeten leren omgaan met markten. Hoe dat ook zij, wanneer eenmaal ervaring is opgedaan met markten gedragen mensen zich welwillender naar anderen toe. Het is opvallend dat een aantal van de meest vooraanstaande marxistische economen (te weten Sam Bowles en Herb Gintis) deelnam aan dit team van onderzoekers. Het ideologische debat - Rousseau, Marx en Engels aan de ene kant, Montesquieu en Smith aan de andere - gaat intussen, desondanks, onverminderd voort (McCloskey 2006).

Wolf is er heilig van overtuigd dat economie over méér gaat dan alleen welvaart. Een goed functionerende economie is onlosmakelijk verbonden met een volwassen democratie. Zonder sociale harmonie op termijn geen florerende economie en vice versa. Hiermee schaart hij zich in het kamp van klassiek-liberale denkers als John Stuart Mill en Friedrich von Hayek.

Soms overtuigt Wolf vooral anekdotisch. Hij verwerpt de sinds Fred Hirsch (*Social Limits to Growth*) populaire gedachte dat kapitalistische economieën het milieu meer zouden belasten. De milieugruwelen in communistische landen zijn van een geheel andere orde. Een kapitalistische economie geeft slachtoffers en tegenstanders beduidend meer ruimte om hun beklag te doen dan enig ander systeem. Zij stimuleert haar eigen tegenstand omdat die producten oplevert waarvoor een markt is. Bedrijven die om hun reputatie beducht zijn, zullen zich soms meer moeite getroosten om ogenschijnlijk het milieu te sparen dan strikt genomen goed is voor hun winst of voor het milieu.

Denk bijvoorbeeld aan de Brent Spar, het olieplatform op de Noordzee dat Shell wilde laten afzinken in een Noors fjord. Greenpeace was tegen, protesteerde, en Shell bedacht zich om haar reputatie niet te verliezen. Later bleek dat het afzinken van het olieplatform ook voor het milieu de beste optie was. Het sentiment tegen het afzinken van de Brent Spar berustte mede op de gedachte dat het voor het milieu beter zou zijn als fossiele brandstoffen helemaal niet gebruikt worden (in de mate waarop dat nu gebeurt). Maar een wereld zonder olieplatforms is op het moment ondenkbaar: onze economie én samenleving stoelen op het gebruik van olie en producten, zoals plastics, met olie als grondstof. Bovendien golden fossiele brandstoffen, en met name hun gebruik voor motorrijtuigen, ooit als een oplossing voor een milieuprobleem: de afvalstoffen die de voorganger van de auto produceerde ? het paard. Het kan verkeren.

Om het argument van de antiglobalisten te weerleggen dat globalisering ongelijkheid zou bevorderen, haalt Wolf vervolgens zoveel statistieken uit de kast dat het de lezer al snel duizelt. Hij interpreteert en onderzoekt deze stelling in al haar mogelijke varianten. Boodschap: onzin - globalisering wakkert ongelijkheid niet aan, zeker niet tussen landen. Overigens is dit laatste vooral toe te schrijven aan de onvoorstelbare economische ontwikkeling die landen als India en vooral China doormaken. Binnen een periode van negen jaar daalde het aandeel armen in China van 33 naar 18 procent. Dit is een in alle opzichten ongekende ontwikkeling. Inwoners van deze en andere landen zijn er als gevolg van hun integratie in de wereldeconomie zoveel op vooruitgegaan dat het welhaast schandalig zou zijn te stellen dat globalisering overboord gezet moet worden omdat *mogelijk* hun gemiddelde inkomen in hoogte (in plaats van als percentage) iets achterblijft bij dat van ontwikkelde landen.

Alleen landen die economische integratie in alle opzichten weren (zoals Sierra Leone), of die rijk zijn aan minerale grondstoffen waarop kleptocraten graag hun oog laten vallen (zoals Congo), doen het slecht. Dit is niet toe te schrijven aan de effecten van de globalisering. Het maakt juist duidelijk dat bewust en weloverwogen beleid nodig is als men economische integratie nastreeft. Over de vraag hoe zo'n beleid eruit moet zien, is Wolf minder uitgesproken. Maar dit mag hem niet worden verweten. Een antwoord op deze vraag vergt zoveel detail en idiosyncratische afwegingen die per land verschillen dat opname hiervan een dergelijk boek geen goed zou doen.

Wolf ziet wel toegenomen ongelijkheid binnen de ontwikkelde economieën. In deze landen, democratieën, zijn de campagnes tegen globalisering het meest effectief. Deze actievoering, gebaseerd op de stelling dat globalisering de ontwikkelingslanden zou schaden, is, zo stelt Wolf, vooral ingegeven door de poging de eigen positie te beschermen. Hij slaat vakbonden en de lobby van landbouw en maakindustrie om de oren - en terecht. Om een kleine groep te beschermen moeten niet alleen velen in ontwikkelingslanden in diepe armoede leven, maar worden ook westerse consumenten op onnodige kosten gejaagd. Het Gemeenschappelijk Agrarisch Beleid van de EU (en van haar tegenhangers in Japan en de Verenigde

Staten) is een van de grootste travestieën die op dit vlak bestaan. Dergelijke vormen van directe steun komen overigens hoe langer hoe meer onder vuur te liggen vanuit de Wereldhandelsorganisatie (WTO) én van consumentenzijde.

Ter ontwijking daarvan kunnen regeringen overstappen op een ander spoor en maatregelen treffen met hetzelfde effect als directe importverboden of quota, zoals antidumpingmaatregelen en kwaliteitsstandaarden. Volgens Wolf hebben deze niet alleen veelal hetzelfde resultaat maar ook hetzelfde doel: de lobby's in eigen land tevredenstellen. We moeten daarom vrezen dat als importverboden niet langer zijn toegestaan, antidumpingmaatregelen of kwaliteitsstandaarden worden ingezet om hetzelfde doel, protectie, te bereiken.

China zou textiel in de EU 'dumpen' en dus mag de Unie deze import aan banden leggen. Door tijdelijk producten onder de kostprijs aan te bieden, kan de Europese concurrentie het faillissement in worden gedreven. Maar als dat eenmaal gebeurd is, zo is de angst, dan kunnen prijzen voor Chinees textiel weer tot ver boven de kostprijs oplopen. Daarmee lijkt de antidumpingmaatregel de consument op termijn te sparen. Het probleem is alleen dat kostprijzen notoir moeilijk vast te stellen zijn. Het lijkt aannemelijker dat textielproducenten in China gewoon een stuk goedkoper kunnen werken. Waarom dan inefficiënte producenten in Italië, voor onbepaalde tijd, een afzetgarantie geven?

Iets vergelijkbaars is aan de orde bij maatregelen om de kwaliteit van ingevoerde producten te handhaven. Aan garanties dat Nike-sportschoenen niet door kinderen vervaardigd zijn - een mogelijke kwaliteitsstandaard bedoeld om kinderen te beschermen - hebben de kinderen in Indonesië of elders geen boodschap. Ze verzachten slechts schijnbaar een gevoel van schaamte. Wat is immers het alternatief voor deze kinderen? Dat is in vele gevallen zo stuitend dat arbeid in de exportsector bij het maken van schoenen verreweg het beste is.

'EEN KAPITALISTISCHE ECONOMIE STIMULEERT HAAR EIGEN TEGENSTAND OMDAT DIE PRODUCTEN OPLEVERT WAARVOOR EEN MARKT IS.'

De economische structuur van ontwikkelde landen verandert intussen uiteraard. Het belang van de landbouw en van de maakindustrie neemt met rasse schreden af - een proces dat de globalisering alleen nog iets versnelde. Het is beter daarop in te spelen dan om dat te willen stoppen of zelfs om te buigen. Het is beter te zoeken naar de ruimte waarin een land een voordeel heeft in vergelijking met andere landen (het zogeheten comparatieve voordeel) en het is zinloos voluit de concurrentie aan te gaan op terreinen waar men in een ver verleden een concurrentievoordeel had. Zelfs ons ministerie van Economische Zaken heeft nu ook door dat het beperken van de loonkosten, lange tijd basis voor het concurrentievoordeel, op termijn fnuikend is.

In zijn recente Jelle Zijlstra-lezing aan de Vrije Universiteit Amsterdam, mede georganiseerd door het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS), rekende de Duitse econoom Hans-Werner Sinn voor dat het gemiddelde brutoloon in Duitsland en Nederland respectievelijk 27 en 24 dollar bedraagt, tegenover één dollar in China. Om dit verschil te overbruggen, helpt geen dozijn akkoorden van Wassenaar. Toch heeft de Delftse innovatie-econoom Alfred Kleinknecht lang moeten hameren om dat besef te laten doordringen. Ondertussen halen bedrijfssluitingen het journaal, waardoor paniek ontstaat: ?het gaat niet goed met de economie, we moeten iets doen!?

De *Lump of Labor*-mythe - de idee dat er een gegeven hoeveelheid werkgelegenheid is - is misschien wel de sterkste gedachte waarop globaliseringbevechters inspelen. Het overbrengen van productiecapaciteit in de maakindustrie naar elders vormt vaak de directe aanleiding voor bedrijfssluitingen. Het mythische denken suggereert dan dat de gegeven hoeveelheid werk afgenomen is. En dus ligt het wijzen van de beschuldigende vinger naar 'globalisering' voor de hand. Maar we zien niet direct welke ruimte deze sluitingen creëren voor nieuwe, kleinere bedrijven in andere sectoren, waar mensen, geld en inzet beter tot hun recht komen en mogelijk ook beter renderen. Men vergeet voor het gemak dat van alle 1.131.688 bij de Nederlandse Kamers van Koophandel ingeschreven bedrijven er slechts 1.076 zijn met meer dan 500 medewerkers. Als de Nederlandse economie het vooral van haar Nedcars zou moeten hebben, dan was het merendeel van de ruim 7,5 miljoen mensen in de beroepsbevolking (15-64 jaar oud) al lang aan de bedelstaf.

Nederland, net zoals andere economisch ontwikkelde landen, zal het moeten hebben van het gegeven dat het een zeer productieve beroepsbevolking heeft met een hoog opleidingsniveau. Een hoge en gepaste opleiding is de belangrijkste factor die innovativiteit stimuleert (Dolfsma en Van der Panne 2006). Innovativiteit is daarnaast vooral te verwachten van kleinere bedrijven; de grote vormen daarop juist een rem. Met Wolf stelt Sinn dat het een overheidstaak is om dit voordeel op het gebied van menselijk kapitaal en innovativiteit te koesteren en uit te bouwen.

Geen vuiltje aan de lucht dus? Het proces van economische integratie kan onvervaard voortschrijden? De uitkomst van de besprekingen die met name zouden moeten bijdragen aan verdergaande globalisering? de Doharonde van de WTO inzake een akkoord over verdergaande handelsliberalisering - geeft aan dat het geen gelopen koers is. De onderhandelingen mislukten door onoverbrugbare tegenstellingen tussen de ontwikkelingslanden en het rijke Westen. Wolf is zich hiervan heel goed bewust. Zijn diagnose dat lobbyclubs roet in het eten kunnen gooien, kwam uit: de besprekingen liepen stuk op de onwil van de

Verenigde Staten en Europa om de landbouwsubsidies terug te schroeven. De concessies die ontwikkelingslanden in de eerdere Uruguayronde hadden gedaan op het terrein van intellectuele eigendomsrechten en diensten werden niet gereciprocëerd. De ontwikkelingslanden moeten nu wél de diensten van bedrijven uit het Westen op hun markt toelaten en betalen voor het gebruik van patenten, maar kunnen nog steeds niet hun landbouwgoederen in Europa, de Verenigde Staten of Japan afzetten. In plaats daarvan worden de als gevolg van de subsidiëring in het Westen ontstane overschotten van landbouwgoederen gedumpt op de wereldmarkt.

Waar Europa en de Verenigde Staten tijdens hun economische ontwikkeling in sommige gevallen zelfs verboden dat bijvoorbeeld buitenlandse patenthouders vergoed werden, verwachten zij dat ontwikkelingslanden nu wél betalen voor het vruchtgebruik van het intellect. Het Britse liberale en pro-globaliseringweekblad *The Economist* noemde de opstelling van westerse landen tijdens de Doharonde – die begon in 2001 en in de zomer van 2006 op een mislukking uitliep – prompt politieke lafheid.

'ZELFS ONS MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN HEEFT NU OOK DOOR DAT HET BEPERKEN VAN DE LOONKOSTEN, LANGE TIJD BASIS VOOR HET CONCURRENTIEVOORDEEL, OP TERMIJN FNUIKEND IS.'

Er bestaat een goede kans dat ontwikkelde landen de beloften aan ontwikkelingslanden om hun economisch lot te verbeteren zullen proberen in te lossen door het sluiten van een serie bilaterale verdragen. Het nu al bestaande grote aantal verdragen zal verder groeien. Maar bij het aangaan van dergelijke overeenkomsten zijn ontwikkelingslanden in het nadeel gezien de ongelijke krachtsverhoudingen tijdens de onderhandelingen. Niet alleen zullen die uitmonden in veel minder aantrekkelijke afspraken, ook zal oneigenlijke verschuiving van economische activiteiten optreden. Importheffingen op producten uit een goedkoop producerend land verhogen de prijzen kunstmatig. Hierdoor kan inkoop uit een duurder land toch aantrekkelijk blijken. Er treedt dan handelsverschuiving op in plaats van handelscreatie, waarbij een aantal (partijen binnen) landen gebaat is, maar het algemeen (mondiaal) belang niet. Bovendien komt aan zo'n kunstmatig gecreëerde situatie altijd een einde en zullen de dan noodzakelijke aanpassingen pijnlijk zijn. Een dergelijke verschuiving van economische kansen, in plaats van creatie, zou ontwikkelingslanden twintig miljard dollar op jaarbasis kosten volgens de Wereldbank.

Dit alles zet kwaad bloed bij de ontwikkelingslanden die met het onwillige Westen in Genève aan de onderhandelingstafel zitten. We mogen dus rekenen op een toenemend aantal handelsdisputen, ook al omdat de bilaterale verdragen in een verregaand geïntegreerde wereldeconomie niet onderling compatibel zijn. Belangrijke grondslag voor deze verdragen is bijvoorbeeld de vraag in welk land een product gemaakt is. Het antwoord daarop is in vele gevallen niet eenvoudig of eenduidig omdat onderdelen uit andere landen afkomstig kunnen zijn dan waar het eindproduct zelf in elkaar wordt gezet. Misschien dat een dergelijk vooruitzicht de Doharonde nieuw leven kan inblazen?

Ideologische tegenwind verwacht globaliseringprofeet Wolf overigens niet. Het communisme is verleden tijd en de globaliseringbevechters acht hij niet overtuigend en van te divers pluimage. Maar het is de vraag in hoeverre zijn argumenten ook overtuigen wanneer iemand geheel ongevoelig is, of wil zijn, voor economische overwegingen. Zouden Al Qaeda en de reacties die zij uitlokt een sinds 1980 economisch integrerende wereld kunnen verstoren? Wolf waagt zich, terecht, niet aan speculaties op dit terrein. Als er echter een kwestie is waar zijn gedachtegang minder sterk is, dan betreft het de vraag hoe ver de economische integratie moet gaan. Hieraan gekoppeld: moet die gepaard gaan met politieke integratie en, zo ja, hoe? De veelheid van soevereine staten (en niet alleen van de staten die falen) vormt volgens Wolf het grootste obstakel voor een meer en meer evenredig verdeelde welvaart. Maar tegelijkertijd is hij niet gediend van een Leviathan die de gehele wereld regeert zonder daarbij een uitleg te geven. Kortom, ergens tussen het huidige integratieniveau en volledige economische (en politieke) integratie ligt een grens aan de globalisering.

Met zijn boek biedt Wolf een belangrijk tegenwicht aan de globaliseringbevechters. Hij geeft helder aan waar in discussies over globalisering, vanuit een economisch perspectief, de open zenuwen liggen. Over de onvermijdelijke vraag hoe ver economische integratie gaan kan en op welke wijze politieke integratie volgen moet, zegt hij weinig. Hier liggen de (zelfopgelegde) grenzen van het economisch gedachtegoed: weinig economen durven zich te wagen aan politieke, psychologische of sociaal-culturele uitspraken. Dat is jammer, omdat veel van de ogenschijnlijk economisch getinte kritiek aan het adres van de globalisering juist vanuit deze bronnen gemotiveerd wordt.

Dr. Wilfred Dolfsma is als hoofddocent verbonden aan de Utrecht School of Economics en de Universiteit Maastricht (UNU-MERIT) en is corresponding editor van de *Review of Social Economy*.

Besproken boeken:

Why Globalization Works. The Case for the Global Market Economy
door **Martin Wolf**
Yale University Press. Londen 2005.
398 + xviii pag., € 18,80

Literatuur:

- **J. Bhagwati** (2004). *In Defense of Globalization*. Oxford: Oxford University Press.
- **S. Bowles et al.** (red.) (2004). *Foundations of Human Sociality. Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- **W.A. Dolfsma** (2006). 'Innovatie. MKB belangrijker dan Grootbedrijf' (met G. van der Panne), *Economisch Statistische Berichten* 91(4494): 474-475.
- **R.B. Freeman** (2006). 'People Flows in Globalization', *Journal of Economic Perspectives* 20: 145-170.
- **N. Hertz** (2001). *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*. Londen: Heinemann.
- **F. Hirsch** (1976). *Social Limits to Growth*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- **A.O. Hirschman** (1982). 'Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?', *Journal of Economic Literature* 20: 1463-1484.
- **F. Kalshoven** (2005). 'De smalle basis van de economische journalistiek is nog wankel ook', in: W.A. Dolfsma en R. Nahuis (red.), *Media & Economie*. Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, p. 149-155.
- **N. Klein** (2000). *No Logo. Taking Aim at the Brand Bullies*. New York: HarperCollins.
- **D. McCloskey** (2006). *Bourgeois Virtues. Ethics for a Capitalist Age*. Chicago: University of Chicago Press.
- **D. Rodrik** (1999). *Making Openness Work. The New Global Economy and the Developing Countries*. Washington DC: Overseas Development Council.
- **J.E. Stiglitz** (2003). *Globalization and its Discontents*. Londen: Allan Lane.